

РАЗЦВЕТ НА СЛАВЯНСКАТА ЛИТЕРАТУРА В БЪЛГАРИЯ

(Продължение¹)

Павел Йозеф Шафарик

3. Ученици и следовници на Седмочислениците

В челните им редици се откроява българският (вероятно преславски) епископ КОНСТАНТИН – ученик, съименник и ревностен последовател на славянския първоучител св. Константин-Кирил, както сам казва за себе си: **Шестокрылатъ силѣ възпримѣ, Шѣстоуѣѣ нынѣ по слѣдоу оуѣителѣа** (вар. оуѣителю), **Имени юго** (вар. юю) и **дѣлоу послѣдоуа**². Към създадения през 906 г. от този знаменит мъж превод на *Четири слова против арианите* от Атанасий Александрийски, който той прави по

¹ Предходната част от студията на Шафарик *Разцвет на славянската литература в България* (*Rozkvět slovanské literatury v Bulharsku*) е публикувана в сп. „Славянски диалози“, 2017, бр. 19, с. 9 – 32, и съдържа началните две глави – *Светите първоучители* и *Останалите Седмочисленици*. Преводът е направен по първата публикация на студията в: *Časopis Českého Museum*. Redaktor: Jan Erazim Wocel. Praha 1848, roč. XX, díl I, s. 1 – 32. – Б. пр.

² Този, който е преписвал неговото произведение, го нарича ученик на Методий, но всъщност [Константин Преславски] е бил ученик и на двамата. При духовниците е било обичайно да се приема в знак на почит името на изтъкнат и духовно извисен църковник. Методий навярно е приел името на цариградския патриарх св. Методий (842 – 846), а епископ Климент Величкий – на Климент Римски, за когото пише похвално слово и при изнамирането на чиито мощи е присъствал. Около 1220 г. в Сърбия образованият епископ Методий, който според мен е същият, подписал се в Евангелието от XIII век, което е у Норов, [по следния начин]: **Помѣ/еніте мене грѣшного Меѡдіѣ/ѣа** „Поменете мене, грешния Методий“. – Б. а. В студията на Шафарик цитатите от старобългарски текстове са изписани на латиница. Ние обаче ги предаваме с кирилски шрифт в основния текст, а под линия – в адаптиран вариант, съобразен със съвременната книжовна норма. Цитатът е от *Азбучна молитва* на Константин Преславски: „[...] като приема силата на шестокрылите. Сега вървя по дирята на учителите. Следвайки името и делата им [...]“. Шафарик е отбелязал в скоби, че в различните преписи „учител“ е или в ед. ч., или в двойствено число, поради което е възможно в текста да се визира не само Константин-Кирил, но и брат му Методий. Буквален превод: „възприел силата на шестокрылите, вървя по следата на учителите (ед.ч./дв.ч.), следвайки тяхното (или неговото) име“. Относно името на Норов Шафарик има предвид руския поет и държавник Авраам Сергеевич Норов (1795 – 1869), който е притежавал ценна сбирка от стари ръкописи. – Б. пр.

искане на цар Симеон, и към запазените два преписа от XV в. в Йосифо-Волоколамския манастир край Москва насочва вниманието на научния свят още К. Калайдович³, докато Добровски и някои критици вгорчават радостта на другите учени от това важно откритие⁴. Днес обаче вече е изнамерен в Синодалната библиотека в Москва пергаментов ръкопис от XI век, [който съдържа] *избрани неделни беседи върху Евангелието* – отчасти съставени от Йоан Златоуст (37 беседи), отчасти – от Исидор Пелусиотски⁵ (5 беседи), [посочения по-горе] превод на епископ Константин с написани от него встъпителни и заключителни думи, една негова оригинална беседа и предговори, също оригинални. От този ръкопис става ясно, че епископ Константин превежда това съчинение [*Четирите слова против арианите*] още през 898 г. по време на българския цар Борис (който тук е обрисован)⁶ по искане на достопочтения старец Наум – един от Седмочислениците, и че синодалният ръкопис е на основата на друг, писан през 918 г. В молитвата, която е во главе на предговора и която е писана в стихове, писателят говори за „неотдавнашното покръстване на славяните“ и за „новия език“, на който той пише, а в самия предговор изрично споменава своето име и казва, че към това дело е подтикнат от стареца Наум. Тази молитва е отде-

³ К. Калайдович. *Йоан Екзарх*, стр. 44 и 98, бел. 40; също стр. 94, бел. 20. – Б. а. Константин Фьодорович Калайдович (1792 – 1832) е руски историк и филолог. Неговата книга *Йоан Екзарх Български (Йоани, экзарх Болгарский. М., 1824)* е първият научен труд, посветен на този български книжовник. – Б. пр.

⁴ Константин [Преславски] и неговото произведение не са подминати и от най-стария славянски библиограф – Силвестър Медведев (вж. неговото *Оглавление книг*, номер 23, 69 и 128). Описът на Силвестър излиза на бял свят след труда на Калайдович. – Б. а. Силвестър Медведев (Сильвестр Медведев, 1641 – 1691) е руски религиозен писател, историограф, философ и придворен поет. Назначен е за книгохранител на Московския печатен двор и заедно със Симеон Полоцки създава първата типография в Кремъл. Обвинен е в заговор срещу царя, измъчван и накрая – обезглавен. Неговият труд *Оглавление книг* (1665) е библиографски труд, в който са описани около 1800 книги с религиозно и светско съдържание. Книгата е достъпна в дигитализиран вариант на адрес <<https://azbyka.ru/otechnik/books/original/23658/>>. – Б. пр.

⁵ Исидор Пелусиотски (ок. 360 – ок. 435) – един от Отците на Църквата, теолог, ученик на Йоан Златоуст. – Б. пр.

⁶ Тази обрисовка е исторически забележителна: в Светославовия сборник от 1073 г. без съмнение изображението на семейството на Светослав е заело мястото на семейството на Симеон. По-късно по подобен начин в Манасиевия ръкопис в Рим откриваме описание на семейството на Иван-Александър, а в други ръкописи – други подобни. – Б. а. Светославовият сборник е прегпис на по-ранния български превод на гръцки оригинал, който е бил поръчан от цар Симеон. Манасиевият ръкопис, както го нарича Шафарик, е по-известен като Манасиева летопис. Шафарик допуска фактологична грешка, смятайки, че през 898 г. на българския престол е Борис, докато от 893 г. държавата е управлявана от Симеон. – Б. пр.

лена [като самостоятелна част] от съчинението⁷ и е включвана в много на брой по-късни сборници или сбирки с поместени в тях различни откъси и извадки от стари текстове; понякога тя е погрешно означавана за дело на Константин Философ (публикувана е в книгата на Погодин *Кирил и Методий*⁸. Москва, 1825, 4°, стр. 109 и 151) или пък се съобщава, че е превод, при това с погрешно посочена датировка.

Доколкото ми е известно, на същия епископ Константин би трябвало да се припише и обширното верую *Написание за правата вяра*, запазено в български препис, който е направен за цар Иван-Александър през 1348 г., понастоящем [се съхранява] в Синодалната библиотека. Кому принадлежи *Слово на Константин Философ*, което Григорович е видял в един хилендарски хартиен препис на Евангелие, и дали то се различава от *Слово на свети Кирил*, отпечатано в „Москвитянин“⁹ (1844), което също е с неясен произход – това не мога да кажа.

Би трябвало добре да се разграничи епископ Константин от *Константин Философ Костенечки*, роден в малкото градче Костенец, недалече от София, и живял през първата половина на XV век в Жеглиговския манастир, недалече от Скопие, където е написал съчинения за славянските писмена, евангелски проповеди, житие за сръбския княз Стефан Лазаревич (ум. 1427) и пр. Изглежда, че и с името си, и със съчиненията си е искал да бъде като знаменития славянски първоучител, без обаче ни най-малко да му е равен по дух.

Издание със съчиненията на Константин, епископ Български, се подготвя в Москва от Ундолски¹⁰ със средствата на Императорското общество за история и древност.

⁷ Става въпрос за *Азбучна молитва*, която е пролог към *Учителното евангелие* на Константин Преславски. – Б. пр.

⁸ Михаил П. Погодин превежда книгата на Йозеф Добровски и в началото помества *Азбучна молитва* (*Кирил и Мефодий, словенские первоучители*. Историко-критическое исследование Иосифа Добровскаго. Перевод с немецкаго [М. П. Погодина]. Москва: В типографии Семена Селивановскаго, 1825). Дигитализираната версия на книгата е достъпна на <<https://www.prilib.ru/en/node/336245>>. За *Азбучна молитва* вж. неномерираната страница след съдържанието. – Б. пр.

⁹ *Слово на свети Кирил* (*Слово св. Кирила*) е публикувано от К. Оболенски в списание-то, издавано от М. Погодин, „Москвитянин“, 1844, ч. 1, № 1, 242 – 245 (текстът е достъпен на <<https://books.google.bg/books>>). В бележка, предхождаща самия текст, К. Оболенски отбелязва, че *Словото* е взето от ръкописен сборник от XV век и независимо от това, че е подписано с името на Кирил, архиепископ Киприйски, „не остава съмнение, че и на старите славянски учители и може би – на св. Кирил, брата на Методий, просветителя на славяните“ (с. 242). – Б. пр.

¹⁰ За Вукол Михайлович Ундолски вж. бел. 59 в първата част на студията на Шафарик, публикувана в сп. „Славянски диалози“, 2017, кн. 19, с. 28. – Б. пр.

ГРИГОРИЙ¹¹ – поп (презвитер) български, впрочем неизвестен, превежда от гръцки за българския цар Симеон, сиреч между 888 г.¹² и 927 г., кратка *история светска и църковна*, в която най-съществената част за *опустошението на Троя*, основаваща се на гръцкия летописец Малала¹³, е на места много по-пълна от стигналия до нас гръцки оригинал. Извадки от ръкопис от втората половина на XV век [който се намира] в Императорския архив на външните работи в Москва са издадени от Калайдович в често споменаваната му книга, а изданието на цялото съчинение се подготвя в Москва в посоченото по-горе Императорско общество по история и древност от усърдния професор Йозеф¹⁴ Бодянски. Странно звучи приписката, която Григорович е прочел в един ръкопис в манастира Мирован във Влашко: **Поживъ прѣподобныи Григоріе Синаитъ л./лѣтъ ҃҃҃҃҃҃҃ (6392) = 884 (така го чета аз), бывъ прѣвыи оучитель Българомъ и Србомъ, оумнаго дѣланиа по прѣданию и хѣдожествоу древнихъ отцевъ**¹⁵. Не е ли тук неуместно и несръчно преплетено и омешано споменуването на българския поп Григорий с името на Григорий Синаит (от друг век¹⁶)?

¹¹ Шафарик има предвид българския духовник и преводач Григорий Презвитер. – Б. пр.

¹² Началната дата, която посочва Шафарик, е погрешна, тъй като 888-а е годината, в която Симеон се завръща в Преслав, след като приключва своето образование в Константинопол, но участва в управлението на държавата от 893 г. първоначално като княз, а през 913 г. приема титлата „цар“. – Б. пр.

¹³ Йоан Малала (491 – 578) – византийски летописец, автор на 18-томната *Хронография*. Историята на Троянската война е разказана в книга пета. – Б. пр.

¹⁴ Личното име на руския учен Бодянски е Осип, което е вариант на името Йосиф, адаптиран към фонетиката на източнославянските езици. По същия начин неговото име е изписано и в немското издание на същата Шафарикова студия (срвн. *Jahrbücher für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft*, 1848, N 5, с. 53). С него Шафарик поддържа лична кореспонденция, а през същата година, когато излиза студията му *Разцвет на славянската литература в България*, именно Осип М. Бодянски я превежда на руски. – Б. пр.

¹⁵ При изписването на старите текстове на латиница Шафарик не отбелязва краесловните ерове, но на кирилица подобно изписване е неприемливо. В съответствие с руското (църковнославянското) произношение Шафарик не разграничава у и ж, я (йотувано а) и л – тук са изписани според старобългарския речник *Старославянский словарь (по рукописям X – XI вв.)*. Ок. 10 000 сл. (ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова. – М.: Рус. яз., 1994. – 842 с.). Разширих л. до лѣтъ, тъй като за старобългарски е абсолютно нехарактерно съкращаването до буква и точка; възстановено е кирилското обозначение на годината. В цитата, даден от Шафарик, има пропусната дума – умнаго – без нея целият пасаж губи смисъла си („умное делание“ е еквивалент на „духовна практика“). „(По)Живя преподобният Григорий Синаит през лето 6392 = 884 (така го разчитам аз), бидейки пръв учител на българите и на сърбите за духовна практика по преданието и изкуството на древните отци“. – Б. пр.

¹⁶ Григорий Синаит е роден през 1255 г. и умира през 1346 г., докато Григорий Презвитер е български духовник и преводач от кръга на цар Симеон I. – Б. пр.

ЙОАН Екзарх български, което според тълкуването на тази дума в славянските ръкописи означава „църковен строител“, както и „търговец, пратеник или легат на патриарсите“, който е имал задължението да решава църковни спорове, да бди за порядките, установени от църковните правила, вкратце, да бъде посредник между народната църква и патриарха, е един от най-усърдните и плодотворни писатели по времето на цар Симеон (888¹⁷ – 927). За него и неговите съчинения изчерпателно сведение дава Калайдович в своя труд *Йоан Екзарх* (Москва, 1924) и затова тук накратко само ще бъде споменато, че е съставил: а) *Шестоднев* (хексамерон), сиреч обширно тълкуване на първите глави от първата Моисеева книга за сътворението на света според св. *Василий*¹⁸, *Севериан Гавалски*¹⁹ и според своята прозорливост (всички пространни и на места преважни вметки, които при Василий и Севериан липсват, са негово оригинално дело); най-старият препис е от 1263 г. и е писан в постницата на св. Сава близо до атонския Хилендар, а днес [се съхранява] в Синодалната библиотека в Москва; б) превод на *богословския труд на Йоан Дамаскин* със заглавие *Небеса*, [запазен в] ръкопис от XI – XII столетие в Синодалната библиотека в Москва; в) от същия *Йоан Дамаскин Диалектика*, сиреч *философия* в 70 глави, [съхранява се] в препис от XVI век в Йосифо-Волоколамския манастир; г) от същия *Йоан Дамаскин* гръцка *граматика*, от която съкращава някои части според нуждите на славянския език, от което произведение се е запазило в същия ръкопис само началото; д) няколко *слова* за различни празници. И тъй като от обширните съчинения на Йоан Екзарх Калайдович публикува само няколко примерни откъса, Императорското общество [за история и древност] в Москва²⁰ замисля постепенно да издаде под ръководството на проф. Бодянский всички творби на този знаменит писател, от които *Богословието* вече е допечатано. Образованият епископ Филарет открива неопровержими знаци и доказателства за това, че Йоан и цар Симеон са живели по едно и също време в онези места, от които са родом. Впрочем Йоан Екзарх не само усърдно превежда и пише, но бидейки самият той насърчен и предразположен от монаха Теодор Доксов, така и той подбужда и образова други за подобна просветителска работа.

¹⁷ Вж. бел. 12. – Б. пр.

¹⁸ Св. Василий Велики (IV в.) е Отец на Църквата, богослов и плодовит писател от IV в., автор на *Шестоднев*. – Б. пр.

¹⁹ Севериан Гавалски (IV в.) е епископ на гр. Гавал, Сирия, и автор на *Шест слова за сътворението на света*. – Б. пр.

²⁰ Оригинално название е Московское общество истории и древностей российских. При създаването си през 1804 г. е наречено „Общество истории и древностей российских при Императорском Московском Университете“, откъдето придобива известност като „Императорско-имперско общество“. – Б. пр.

АНОНИМЕН преводач на две жития: а) на Антоний Велики от Атанасий и б) на Панкратий – ученик на Петър, според един неотдавна намерен в Русия препис на сборник за деня 17 януари дава в края на своя труд следните сведения за себе си: **не на свой же оумъ надъющии сл ни собож дерзнухомъ на дѣло сие, толь велико съще, но принаждени от строителя церковнаго Иоанна болгарскиѣ земли**²¹. Видно е, значи, че е започнал да превежда като подопечен на Йоан Екзарх още по времето на цар Симеон. Жалко, че не ни е оставил своето име! Стария пергаментов ръкопис за живота на св. Панкратий видял в един атонски манастир и Виктор Григорович; в него по-късен сръбски читател – Прохор, монах крушедолски²², бил отбелязал, че не е успял да вникне в тайната на смисъла дали заради непохватността на своя ум, или заради неясния древен език – кой би могъл да каже?

ТЕОДОР ДОКСОВ или монахът ДУКС²³ се споменава от Йоан Екзарх като ревностен поклонник и поддръжник на славянската писменост, която с такова упорито усърдие проповядвал, че се захванал да превежда и да пише книги. От това съдя, че съвсем не е стоял със скръстени ръце, а самият той е бил пример за това, към което е подбуждал другите. Фактически неговото име на преписвач се разчита в края на четирите слова на Атанасий против арианите, преведени от Константин [Преславски], които според едно по-късно копие, достигнало до наши дни, той преписва през 907 г. Не познавам и не мога да посоча негови собствени съчинения, но това, което днес е в неведение и догадки, може да стане рано или късно ясно и достижимо, и няма да навреди, ако обърнем вниманието на изследвачите към имената на такива изключителни и забележителни мъже.

Монахът ХРАБЪР е написал прелюбитно съчинение за славянските букви: **Съказание, како состави сѣтѣи Кѣрилъ Словеномъ письмена противу ѡзыкоу**²⁴, запазено в препис от 1348 г. в Синодалната библиотека в Москва и в друг препис от XV век, който се намира в библиотеката на Маг-

²¹ Буквален превод: „не на своя ум се надявахме, нито от себе си дръзнахме за това дело, което е толкова велико, но бяхме принудени от църковния строител Йоан на българската земя“. – Б. пр.

²² Крушедолският манастир е основан в началото на XVI век като част от манастирския комплекс Фрушка гора в Сърбия, област Войводина. И в чешкия, и в немския текст Шафарик назовава този „читател“ Прохор Сърбин. Немският вариант на студията на Шафарик е озаглавен *Aufblühen der altslawischen Literatur in Altbulgarien* и е публикуван през 1848 г. в „Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft“ с продължение от кн. 3 до кн. 6 вкл. – Б. пр.

²³ Шафарик свързва двете имена с една и съща личност, но Теодор Доксов и Дукс са различни личности: Дукс или Докс е бил брат на Борис I и е станал монах, докато Теодор/Тудор е преписвач и преводач. – Б. пр.

²⁴ *Сказание как св. Кирил състави за славяните букви според езика им.* – Б. пр.

даленската гимназия във Вроцлав; за първи път е отпечатано в катехизис с неозначени град и година (според Добровски във Вилнюс между 1575 и 1580 г.), после – през 1621, 1637, 1770, 1791 г. в Русия, а в последно време – в книгата на Калайдович за Йоан Екзарх (Москва, 1824). Бележите на дълбока древност на това поучително и в много отношения забележително писание ми направиха толкова силно впечатление, че в *Славянски старини* (*Starožitnosti slovanské*) дръзнах само въз основа на предположения и догадки да поставя този книжовник в X – XI столетие; тогава в оная есен бях много приятно изненадан от неочаквано сведение за намерено свидетелство, от което било видно, че монахът Храбър е близък съвременник на св. св. Константин и Методий. Същият достоен господин Горски попаднал в библиотеката на Московската духовна академия на стар български ръкопис, в който текстът на съчинението на Храбър бил по-пълнен и в него се чете следното: **Свѣтѣи Константинъ философъ, нарицаемыи Кѣрилъ, тѣ писъмена сътвори и кѣнигѣ прѣложи, и Методѣи братъ ѣго. Сѣтъ бо кѣште живи, иже сѣтъ видѣли ихъ**²⁵. Последните думи, дадени в курсив, са пропуснати в някои ръкописи, тъй като несъмнено преписвачите, живели в други времена, са ги смятали за излишни. Храбър е живял и писал, докато все още са били живи преките ученици и сподвижници на св. св. Кирил и Методий – Климент (ум. 916), Наум и др. Нека вметнем, че един от тях, който е бил едва на 25 години, когато умира Кирил (869) и който го надживява с 55 години, се пада да е бил на възрастта на Храбър, преди цар Симеон да се помине в лето 927-о. Тъй като в края на своето съчинение Храбър наемква, макар и не много ясно, за други свои съчинения²⁶, е твърде вероятно сред старите ръкописи и преводи да има не една анонимна творба, която да произхожда от този забележителен и с името си, и със стила си мъж.

До този момент представихме основните просветители на старославянската книжнина сред българите от времето на Симеон, чиито имена и трудове са ни известни; напоследък и за него [Симеон] се говори с почит и добросърдечие, [тъй като] му се полагат високи почести и признателност за голяма част от това богоугодно и преполезно начина-

²⁵ „Свети Константин философ, наречен Кирил, сътвори буквите и книги преведе, а също и Методий – неговият брат. *Живи са още тези, които са ги видели*“. Предложеният превод е по цитата на Шафарик и се различава от варианта, който е известен на българския читател. Курсивът е на автора – П. Й. Ш. – Б. пр.

²⁶ Шафарик има предвид последния абзац на текста на Черноризец Храбър *За буквите*, който започва с изречението: „Има и други отговори, които другаде ще кажем, а сега няма време“. – Б. пр.

ние – самият той велик български владетел, император (*βασιλεύς* – тази титла са му давали самите гърци)²⁷.

СИМЕОН (на престола от 888 г., ум. 927 г.) – Велики, тъй като не само на бойното поле в битките срещу враговете на народа и на своето царство, но и в мирно време на тихото поле на науката в борба за духовно просветление и за поучение на сърцето и на мисълта той с неувяхващи венци се е увенчал. Във всички тогавашни области на знанието – човешки и божествени, бидейки още от младини добре образован под грижите на своя баща – първохристиянския княз и цар на българите Борис-Михаил, той бил заради своята ученост наричан „полугрък“ („etenim Symeonem id est Semigraecum esse aiebant, eo quod a pueritia Byzantii Demosthenis rhetoricam Aristotelisque syllogismos didicerit“²⁸ – казва за него проникателният пратеник на Запада Лиутпранд²⁹); той не само оказва нужната защита и великодушна подкрепа на книжовното дело на други учени мъже, като епископ Климент и екзарх Йоан, както признава сам това последният, а и самият той съревновавал своето перо с тяхното. Без никакво съмнение преводът на *сто тридесет и шест избрани слова от Йоан Златоуст*, допълнен с някои добавки и озаглавен *Златоструй*, има сериозни основания да бъде смятан за плод на неговата пламенна любов към славянските науки³⁰. Това произведение е запазено в Петроград в

²⁷ Латините обичайно превеждали думата *βασιλεύς* за българските владетели като *rex*; в самата българска канцелария на Двора била използвана думата *император* (*imperator*), както е видно от писмото на цар Калоян до папа Инокентий III от 1204 г., в което не само той, но и предците му Петър и Самуил са наречени *императори* (*imperatores*). Византийците са използвали думата *βασιλεύς* само за императорите, а за кралете – думите *ῥήξ* и *ῥήγας* – Б. а. Целият този пасаж, както и други абзаци от студията на Шафарик са почти дословно заимствани от полския славист Франчишек Матейко в студията му *За началото и развитието на старославянската литература в България* (Franciszek Matejko. *O początku i rozkwicie literatury starosłowiańskiej w Bułgarii*, 1864) и от Константин Иречек в *История на българите* (*Dějiny národa bulharskéhoho*, 1876). – Б. пр.

²⁸ „Факт е, че Симеон бил наполовина грък, тъй като в детството си е изучавал във Византия реториката на Демостен и силогизмите на Аристотел.“ – Б. пр.

²⁹ Лиутпранд (Liutprand, 920 – ок. 970) – средновековен историк и дипломат на Свещената римска империя, многократно изпращан като посланик в Константинопол. При Шафарик името му е изписано като Liutprant, а след него е добавено „I. III с. 8“. – Б. пр.

³⁰ Сърбите също имат цар книжовник в лицето на Стефан Първовенчани (1195 – 1228) – син на Стефан Неманя и [наречен така, тъй като е] „първият, увенчан с корона“. Написал е неиздадени досега житие на своя баща и писма на гръцки до Деметрий Хоматенски – българския архиепископ. – Б. а. Годините, посочени от Шафарик, отговарят на времето, в което Стефан Първовенчани е заемал важни политически постове, а през 1217 г. се възкачва на сръбския престол. Правилното изписване на името на епископа е Димитър Хоматиан – византийски архиерей, писател и канонист, архиепископ на Охридската българска архиепископия. – Б. пр.

препис от XII столетие (според Востоков в граматиката³¹ към Остромировото евангелие – стр. 8, 9, 24), както и в няколко по-късни ръкописа, например в препис от XVI век в някогашната библиотека на граф Толстой, днес – в Императорската библиотека в Петроград, и прочее.

Освен всички досега споменати забележителни свидетелства за разцвета на старославянската литература в България по време на император Симеон ни е завещан и драгоценният и знаменит, така наречен *Изборник на княз Светослав*³², написан в лето 1073-то, а понастоящем на съхранение в Новойерусалимския манастир близо до Москва. Със сигурност *Изборникът*, както неотдавна излезе наяве, е бил първоначално съставен за българския цар Симеон, после – преписан в Русия, а с [включването на] изображението на княжеското семейство и с променянето на някои думи в заключението – преправен и нагоден за руския княз Светослав. Това важно откритие дължим на достопочтения професор Степан Шевирьов³³ от Москва, който намери в Кирило-Белозерския манастир друг, ръкопис от XV век на същия сборник без съществени промени на българския оригинал и в него ясно се чете, че сборникът е подготвен за българския цар Симеон – и така изплува наяве истината за нещата. Още преди това въз основа на Монфоконовия каталог на библиотеката на Коазлен³⁴ (стр. 192, № CXX) руският учен Ал. Хр. Востоков хвана следата на гръцкия оригинал на това драгоценно произведение (Опис. Румянц. муз., стр. 499, № CCCLVI); неотдавна на Императорското общество за история и древност в Москва беше предоставен точен препис на този оригинал (нач. на X в.) благодарение на усърдието

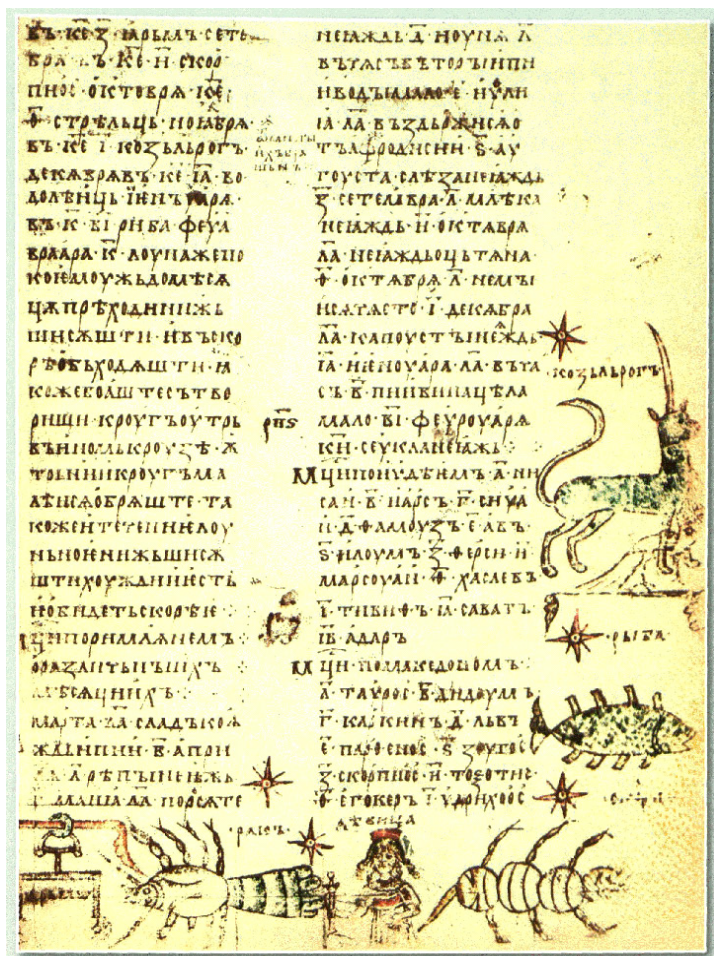
³¹ В публикуваното през 1843 г. пълно издание на текста А. Востоков коментира граматическите особености на езика; вж. *Остромирово евангелие 1056 – 57 года: С приложением греческого текста и грамматического объяснения*, издано А. Х. Востоковым. СПб., 1843. – Б. пр.

³² Ръкописът е известен като Симеонов сборник. – Б. пр.

³³ Степан Шевирьов (Степан Петрович Шевырѳъв, 1806 – 1864) – руски литературен историк, славянофил, професор и декан на Московския университет, академик на Петербургската академия на науките. Заедно с М. П. Погодин издава и редактира сп. „Москвитянин“ (1841 – 1856). След шумен публичен скандал се установява в Париж, където живее до смъртта си. – Б. пр.

³⁴ Бернар дьо Монфокон (Bernard de Montfaucon, 1655 – 1741) – френски филолог, монах от Ордена на бенедиктинците, член на Академията на надписите и изящната словесност (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres). Неговият петнадесеттомен фундаментален труд *Древността, обяснена и представена посредством рисунки (Antiquité expliquée et représentée en figures, 1717 – 1719)* е първото описание на известните до онзи момент паметници на древността. В случая Шафарик има предвид направения от него библиографски опис *Bibliotheca Coisliniana* (Париж, 1705), който представлява първият каталог на така наречения Фонд „Коазлен“ (Fonds Coislin) – сбирка от гръцки ръкописи, носеща името на своя собственик. – Б. пр.

и труда на парижките учени Хазе и Милер³⁵ и дай бог в близко време заедно със старославянския превод да види бял свят.

Страница от *Изборника на княз Светослав (Симеонов сборник)*
със зодиакални знаци

³⁵ В текста на Шафарик името на първия е изписано като Haas, но вероятно става въпрос за Карл Бенедикт Хазе (фр. Charles Benoît Hase, 1780 – 1864) – френско-немски елинист, професор по сравнителна граматика в Сорбоната. Второто споменато име е на Емануел Милер (Emmanuel Miller, 1812 – 1886) – френски филолог, ученик на Хазе. По времето, когато Шафарик пише своята студия, Милер работи в отдела за гръцки ръкописи към Кралската библиотека в Париж (Bibliothèque Royale, днес – Национална библиотека на Франция). И Хазе, и Милер са член-кореспонденти на Петербургската академия на науките. – Б. пр.

По такъв начин в продължение на шестдесет и пет години (862 – 927) старославянската литература се обогати с драгоценни плодове с различно съдържание и за тях и техните автори съдим според това, което понастоящем знаем. За нея [старославянската литература] векът на Симеон бе златен век. Но сред житото расте и къклица! Още през последните години на цар Симеон и най-вече по времето на неговия син цар Петър (927 – 968), който не във всичко е равностоеен на баща си, някои размирни глави сред българите започват да позорят чистотата на учението с разни нелепи небивалици на своето разюздано въображение и да смушават домашния мир. Свети Кирил, насърчен от император Михаил да образова славянския народ в Моравия, най-напред е попитал *дали имат писменост, тъй като кой може да пише по водата, та да си спечели име на еретик*³⁶, сиреч кой мъдър човек би просвещавал във вяра без писменост, чрез която, обективно погледнато, се осигурява обучението? Тогава той не е допускал, че само 58 години след смъртта му и противно на неговото творение ще се надигнат сред българите лъжеучители, които ще разпръснат за цели векове напред сред българите, сърбите и бошняците семената на раздора. Водачите на тези, които по-късно ще бъдат наречени богомили, бабуни, патарени, манихейци, масалиани, павликяни и прочее разплодили се български и сръбски еретици, са българските попове БОГОМИЛ и ЙЕРЕМИЯ от края на царуването на Симеон и началото на владичеството на цар Петър³⁷. Яростно преследвани и низвергнати от следовниците на православната църква, техните книги не са стигнали до нас в своята цялост: все пак в по-късни преписи, пълни с грешки и нелепости, са запазени някои извадки и откъси от тях. Имало е книги, най-паче *апокрифни евангелия и послания*. Съдържащото въпроси към Христос и неговите отговори *Евангелие (Откровение) на Йоан*, което е особено скъпо на богомилите, е разпространявано на Запад от патаренския епископ Назарий³⁸ (дейността му процъфтява в България между

³⁶ Парафраза на цитираните в *Пространно житие на Константин-Кирил* реплики на Кирил: „[А]з с радост ще отида там, стига само да имат писменост на своя език“ и „Кой може тогава да пише думите си на вода и да си спечели име на еретик?“. – Б. пр.

³⁷ За това, че Богомил е живял по времето на цар Петър (927 и сл.), има стари свидетелства (вж. Калайдович. *Йоан Екзарх*, стр. 100, бел. 45); оттук става ясно, че патриарх Сисиний (969 – 999) се е възпротивил на писанията на Йеремиа, сиреч да не се бърка с онзи Сисиний Кипърски, чиито разговори с пресветата Дева Мария поп Йеремиа си е съчинил. – Б. а.

³⁸ Назарий пренася *Тайната книга на богомилите* в земите на катарите и бива избран за епископ на катарската църква от Конкорето. Патарените са членове на християнско религиозно движение, възникнало в Милано и наречено по името на един от кварталите на града. Названието се пренася върху катарите и босненските последователи на богомилството. – Б. пр.

1180 и 1200 г.), а през 1522 г. е отпечатано във Венеция; в най-ново време – от Гизелер³⁹ в Гьотинген⁴⁰ през 1832 г. и от Енгелхарт⁴¹ в Ерланген⁴² през 1832 г. По своя произход и време на възникване близки до тях би трябвало да бъдат и други книги, съдържащи поверия и носещи странни названия и заглавия: *Мартолой* или *Фартолог (Остролог)*, *Цареви съновидци*, *Чаровник*, *Громник*, *Молнияник*, *Коледник*, *Мисленик*, *Вълховник*, *Пътник*, *Звездочетец* и пр.; те са били разпространявани не само сред еретиците, но и сред „правоверните“.

Дотук проследихме – доколкото можахме – имената и творенията на първите просветители на старославянската писменост от Кирил и Методий до смъртта на увенчания с царска корона писател цар Симеон (927); но кой би повярвал, стига да не е предубеден, че със смъртта на този владетел ще се прекрати превеждането и писането на книги? И че в течение на почти цяло столетие (927 – 1018) – от цар Петър I до страшния упадък на българското царство при Иван Владислав, полето на църковната словесност в България и Сърбия ще пустее? Ако някой подхвърли, че не ни е известно името на ни един писател от онова време, на него ще отвърнем така: преди двадесет и пет години на колцина от времето между Кирил и смъртта на Симеон познавахме имената и творбите? Знаехме за Кирил и Методий – за никого друго, а Климент и Горазд ни бяха известни само като просветители и свещеници, но не като книжовници. Днес можем до двамата първоучители да отредим място в редицата на писателите и да приложим доказателства за епископ Климент, епископ Константин, поп Григорий, екзарх Йоан, монаха Храбър, неизвестния преводач на житията на св. Антоний и на св. Панкратий, както и за самия цар Симеон, а в редицата на тружениците в учителското поприще, за които с основание се догаждаме, че също са

³⁹ Йохан К. Л. Гизелер (Johann K. L. Gieseler, 1792 – 1854) – немски протестантски богослов и църковен историк, автор на студии върху новозаветната библиеистика. – Б. пр.

⁴⁰ В немската версия на студията на Шафарик, озаглавена *Aufblühen der altslawischen Literatur in Altbulgarien* и публикувана в издаваните от Й. П. Йордан „Годишници за славянска литература, изкуство и наука“ („Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft“, 1848, № 3, 29 – 35; № 4, 40 – 47; № 5, 51 – 56; № 6, 61 – 65), посоченият град е Гьотинген, а в чешката – Готинг (град в Бавария). Придържаме се в случая към немския източник, тъй като дейността на Гизелер е свързана предимно с града, където живее до края на дните си. – Б. пр.

⁴¹ Йохан Г. Ф. Енгелхарт (Johann Georg Veit Engelhardt, 1791 – 1855) – немски протестантски теолог, автор на четиритомен *Наръчник по църковна история (Handbuch der Kirchengeschichte, 1833 – 1834)*, на двутомна *История на догмите (Dogmengeschichte, 1839)* и на редица преводи. – Б. пр.

⁴² Ерланген – град в Германия, провинция Бавария. В текста на Шафарик е изписан като Ерланг. Градът е известен със своя университет, открит през 1742 г. – Б. пр.

вземали участие при превеждането и писането на книги – Наум, Ангеларий, Сава, Горазд, Лаврентий и Теодор Доксов, най-сетне в редицата на скверните разпространители на ереси и чрез говорено, и чрез писано слово – поп Богомил и Йеремия.

По-горе вече отбелязахме, че от ръкописите или поне от откъсите от старославянски ръкописи от XI и от XII век се е запазил доста голям брой в различни библиотеки в Европа, особено в Русия; съдейки по езика и по изричните изявления на преписвачите, можем да заключим, че техният произход е от по-стари времена. Възможно е, а и сигурно така е било някои от тях да са възникнали на руска земя след покръстването на Владимир (988) и особено по време на големия радетел на книжнината Ярослав (1019 – 1054), но повечето от тях носят съвсем ясно знаците на своя южен произход. Можем следователно с право да кажем, че онова, което не произлиза от описания по-горе първоначален период и не е създадено от преките ученици на Кирил и Методий (862 – 927), е редно да принадлежи на втория период от разцвета на българското царство (927 – 1018): или иначе казано, със страшния разгром на царството нововъзникналата църковна словесност също понася тежък удар и до възраждането на държавата от Асен (1186) тя също е в застои. Нека сега тук в заключение да посоча някои от тези най-стари ръкописни паметници.

Книги обредни и църковни се множат сред гърците, но в не по-малка степен и сред славяните – и при тях растат броят и обемът, а поредиците и съдържанието стават все по-разнообразни. Най-плодотворните песнотворци в гръцката църква – Теофан Никеийски и Йосиф Константинополски⁴³, са от края на IX век, а други, като императорите Лъв и Константин – от X век⁴⁴. Видяхме, че епископ Климент Велички е превел *Цветният триод* или *Пентикостар*. В Петроград Востоков представя *миней*⁴⁵ – от XI в. в увода на своята граматика, приложена към *Остромировото евангелие*. *Общ миней*, или така нареченият *Общник* от XII – XIII век, се пази в Императорската библиотека във Виена. *Стихирар* – сборник с църковни песни с мелодии от XI – XII век, е пренесен от библиотеката на граф Толстой в Императорската библиотека в Петроград; друг от 1157 г. (за някои – от 1153 г.) – в Синодалната библиотека в Москва. За *Псалтирите* вече споменахме; тук само ще добавим,

⁴³ Теофан Изповедник, епископ Никеийски, е византийски автор на канони. Второто посочено от Шафарик име е трудно да бъде идентифицирано – вероятно става въпрос за Йосиф Песнописец. – Б. пр.

⁴⁴ Византийски императори от X век, на които съответстват посочените имена, са Лъв VI Философ (886 – 912) и неговият син Константин VII Багренородни (913 – 959). И двамата са образовани владетели и писатели. – Б. пр.

⁴⁵ В оригинала Шафарик нарича този ръкопис „месечен миней“, което е тавтология. – Б. пр.

че разполагаме с тълковни псалтири – с коментари на св. Атанасий (вероятно, но според други – на св. Ориген, Кирил и пр.) и на св. Теодорит, епископ Кипърски⁴⁶. Четири са ръкописите, които принадлежат към първия тип: а) непълен, от XI век – първоначално у митрополит Евгений, после – у Погодин в Москва; б) цялостно запазен, от XI или XII век – в Императорската библиотека в Петроград; в) цялостно запазен, българска редакция от XI или XII век – у Погодин; г) цялостно запазен, [писан] между 1180 и 1186 година близо до Охрид в България, днес – в Бон⁴⁷. Към втория тип се отнася само един ръкопис от XV век на прастар превод, който се намира в Румянцевския музей.

Румянцевският музей в Москва

⁴⁶ Теодорит, епископ Кипърски – един от забележителните учители на Църквата от V в., прочут църковен историк и тълкувател на Библията, е известен по-скоро като Теодорит Кирски. – Б. пр.

⁴⁷ В чешкия текст Шафарик посочва Бонония (Bononie), която обаче е название на няколко географски реалии. При съпоставка с немския езиков вариант на студията става ясно, че Шафарик има предвид Бон: „d) eine ganze, geschrieben zwischen 1180 – 1186 in der Nähe von Ochrida in Bulgarien jetzt zu Bonn“ („Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft“, 1848, № 6, с. 63). – Б. пр.

От преводите на светите Отци ще припомним само някои, тъй като от това време има наистина много повече. *Сборник с избрани съчинения на светите Отци* от 1076 година, различен от Светославовия (или по-точно Симеоновия) сборник, краси Ермитажната библиотека в Петроград. *Жития на светци и слова на Йоан Златоуст* в южнославянска редакция от XI век, които по-рано е имало в Супрасъл, а както дочуваме, такива днес се намират в Лицейната библиотека в Люблина. (Словата на същия Йоан Златоуст са открити в частично запазен глаголически ръкопис от XI век и са издадени от Копитар: *Glagolita Clozianus*, Виндобона⁴⁸, 1836, фол.). *Тридесет проповеди на Григорий Назиански*⁴⁹ от XI век, препис на южен ръкопис е на съхранение в Императорската библиотека в Петроград. *Пандект на Антиох*⁵⁰ от XI век, критически разгледан в Новойерусалимския манастир, недалече от Москва, но скоро би трябвало да излезе на бял свят. [Съчинение на] *Йоан Климакос* или *Лествичник*⁵¹ от XII век е в Румянцевския музей в Петроград. *Пролог*, сиреч кратки жития на светци в сръбска редакция от XIII или вероятно (според Калайдович) от края на XII век, премина от библиотеката на граф Толстой в Императорската библиотека в Петроград. *Отечник*, или жития и общения на светите отци, в сръбска редакция от XII век [е] в Императорската дворцова библиотека във Виена, а друг малко по-късен – от началото на XIII век в същата редакция – в Кралската библиотека в Париж; и двата бяха споменати от нас. *Георги Амартол*⁵² – гръцки летописец, неиздаван досега в оригинал; открит е в стар превод в Русия в преписи от XII и XIII век – изглежда, е преведен от Нестор в Русия или много по-рано в България; има и сръбски превод, който е от по-късно време. С издаването на Амартол заедно с оригиналния текст, взет от Парижкия ръкопис, усилено се е заело Императорското общество за история и древност в Москва⁵³. За *Житието на*

⁴⁸ Виндобона – селище на келтите, разположено на днешната територия на Виена. – Б. пр.

⁴⁹ Григорий Назиански, известен още като Григорий Богослов, е един от Отците на Църквата, виден богослов от IV в. – Б. пр.

⁵⁰ *Пандект на Антиох* – съчинение с компилативен характер; съдържа кратки библейски цитати, откъси от съчинения на Отците на Църквата, поучителни текстове за християнските добродетели и пр. Написан е около 619 – 620 г. и е преведен на старобългарска глаголица през X в. Български преписи не са запазени, преобладаващите са руски. – Б. пр.

⁵¹ Йоан Климакос (579 – 649) – византийски богослов, известен с прозвището си Лествичник по заглавието на своя труд *Лествица* („света стълба“ или „стълбата, която води към рая“). – Б. пр.

⁵² Георги Амартол – византийски монах от IX век, автор на история на света от Сътворението до 842 г. – Б. пр.

⁵³ В текста е казано само „Московско общество“, но Шафарик има предвид Императорското общество за история и древност. – Б. пр.

св. *Кондрат*⁵⁴ според най-старата отломка от славянски ръкопис, която се намира у Погодин в Москва, също стана по-горе дума⁵⁵; тук трябва да отбележа, че у същия учен е и *житието на св. Текла* – част от ръкопис от XI – XII век.

Тук не бих могъл да изброя значимите славянски ръкописи от XIII век, тъй като техният брой е голям. В сборниците от по-късно време понякога отделни откъси, изрази, легенди и пр. носят в себе си знаците на най-дълбока древност. Така например в един сборник от XV век, който се намира Румянцевския музей, се съдържа *похвално слово на св. Николай*, в което се отправя предупреждение относно „яденето на мърша и пиенето на кръв“, въз основа на което Востоков прави извода, че тези думи са отправени към новопокръстените славяни. Тъй като в същия този сборник има няколко слова от Климент, епископ Велички, възниква естественият въпрос не е ли това българска книга и неин автор не е ли някой от неговите съвременници или ученици.

Кога и по какви пътища българските книги най-напред или най-масово стигат до Русия, не е лесно да си представим. Допускам, че по време на войните на Светослав с българите през 967 г. и 971 – 972 г., вероятно още преди смъртта на Олга (969), част от ограбените български съкровища, храмове и библиотеки е пренесена от войните било от користолюбие, или от преклонение пред християнството. След покръстването на Владимир през 988 г. Русия не би могла да се справи без български книги. Според Йоакимовия летопис⁵⁶, [който е] поне по отношение на вярата благосклонен, църковните певци в Русия чак до [възкачането на] Ярослав били българи; а със сигурност те не са пристигнали там, без да носят книги. След упадъка на българското царство (1018), когато в Русия на престола е именно книголюбецът Ярослав (1019 – 1054), за когото летописите свидетелстват, че събирал книги отвсякъде, несъмнено множество ценни български ръкописи по най-различни пътища стигат до Русия. По времето на Ярослав, ако не и по-рано, е издигнат руски манастир на Атон, но там вече е имало няколко български

⁵⁴ В текста на Шафарик е назван Кондрат, но е по-известен като св. Кодрат – ученик на апостол на Христос, епископ на Атина, умира мъченически като защитник на християнството. – Б. пр.

⁵⁵ Тази част от студията на Шафарик, в която е споменато *Житието на св. Кондрат*, е публикувана в сп. „Славянски диалози“, 2017, кн. 19, с. 21. – Б. пр.

⁵⁶ Йоакимовият летопис (Йоакимовская летопись) е публикуван частично от руския историк Василий Татищев в труда му *История Российской* (1768), като той смята, че негов автор е първият новгородски епископ Йоаким Корсунянин (Херсонски, 988 – 1030), съвременник на покръстването на русите. Според други изследователи негов автор е руският патриарх Йоаким (1621 – 1690). – Б. пр.

манастира: и така започват да се обменят книги между южните и северните⁵⁷ славяни. От това време се срещат руски светци наред с българските и сръбските и обратно, български и сръбски светци [има] в руски пролози и синаксарии⁵⁸: [срещат се] и русизми в българските и сръбските ръкописи, като например *огородник* в месецослова⁵⁹ към Шишатовацкия апостол от 1324 г. и др.

В началото на това изложение изказахме мнение, че старославянският превод на библийски текстове, богослужебни книги и писания на светите Отци от втората половина на IX век съвместно с плодовете на старославянската литература от X век чак до погрома над българското царство през 1018 година е *неразорана нива*⁶⁰ за славянския езиковед, жадуващ за по-задълбочено и по-щателно познаване на своя майчин език. И макар паметниците от първия период да са достигнали до наши дни само посредством по-късни преписи от XI и XII век и отчасти от XIII век, в своята същност те не са преиначавани, а само променени в незначителна степен и за вещия и непредубеден езиковед представляват безспорно свидетелство за характера и строежа на славянския език от времето на Кирил. Оттук можем да съдим каква жътва очаква бъдещия славянски изследовател на езика, ако по-голямата част от тези не-оценени паметници бъдат правилно и вярно отпечатани, както това вече се случи с някои от тях.

Превод от чешки: **Жоржета Чолакова**

⁵⁷ Определянето на русите като северни славяни отдавна не е актуално за науката. Заедно с беларусите и украинците те се отнасят към т. нар. източнославянска група. – Б. пр.

⁵⁸ Синаксар или синаксариий (от гр. *συναξάριον* – сборник) – богослужебна книга, съдържаща описания на религиозни и църковни празници. – Б. пр.

⁵⁹ Месецословът е църковен календар, в който са посочени дните, посветени на отделните светци. На подобен принцип е съставен и минеят, поради което в чешко-немския речник на Йозеф Юнгман от 1839 г., т.е. от времето на Шафарик, думата *měsícosslov* е дадена като синоним на миней (вж. Josef Jungmann. *Slovník česko-německý*, Díl V., V–Z. Praha, 1839, s. 927). Минейт обаче включва жития на светци и четива (чети-минеи), свързани с отделните църковни празници и подредени на календарен принцип. – Б. пр.

⁶⁰ В текста изразът е *nepřebraná studnice* – букв. „неначенат кладенец“; по-често срещаният израз е „*perfebraná studnice*“ – „неизчерпаем кладенец“. – Б. пр.